

Erkölc és gazdaság

A közgazdaság-tudomány változóiban

Botos Katalin

evmkabor@gmail.com

Beérkezett: 2017. november 4. Elfogadva: 2017. november 13.

Amióta az emberi civilizáció kialakult, az ember gazdálkodott. Ennek alapjait az érvényes vallás-ideológia szabta meg. Mit lehet, mit szabad megtenni a földi boldogulás érdekében? A gazdaságtörténet tanúsága szerint a Kr. u. első évezredben a világ keleti és nyugati része nagyjából egy szinten volt a gazdasági fejlettséget illetően, az ezredforduló után azonban a Nyugat elhúzott, és 1820 után radikálisan előnybe került. Oka – sokak szerint – a vallási világnézetben gyökerezik. A mai közgazdaságtan elveti, hogy a az erkölchöz, a morálteológiához köze legyen. Matematikai jellegűnek, a természettudományhoz hasonlóknak tekinti magát. Pedig a közgazdaság-tudomány társadalomtudomány. Törvényei a körülményektől függőek. A mainstream úgy véli, hogy az államnak a piac törvényeit nem szabad befolyásolnia, mert az csak torzítja az allokációt. Adam Smithre hivatkoznak. Csakhogy Smith a járadékosokat védő állam ellen volt. S napjainkban is vannak „járadékosok”, akik hatalmukba kerítették az államot. A legnagyobb járadékos réteg a pénzteremtés monopóliumát birtokló bankszektor és az árnyékbankrendszer. Fontos lenne, hogy a mai jövedelemdifferenciálódás okait felismerjük, és továbbterjedését megakadályozzuk. Látni kell, hogy bár a cél változatlan – a szűkös erőforrásokkal való észszerű gazdálkodás –, az erőforrások mindegyike tőke. Ennek megfelelően meg kell őrizni állományát. A reáltőkével kapcsolatosan megvizsgáljuk a pénztőkéhez fűződő kapcsolatát, a humántőke helyzetét (a fejlett országok katasztrofális demográfiai helyzetét), a természeti tőke fogalmát, az ökológiai problémák gyökereit. Kitérünk röviden az eladósodás jelenségének következményeire és morális bírálatára is. A leghatározottabban úgy véljük, hogy újra kell gondolni a közgazdaságtant. Nem tartjuk elfogadhatónak, hogy e tudománynak a valósághoz való kapcsolatát ne tekintsük elsődlegesnek. Ezen belül felülvizsgálandónak tartjuk a gazdaság egyik legfontosabb szektorának: a pénzügyi rendszernek a működését. Ha el akarjuk kerülni a fenntartható gazdálkodás csődjét...

Amióta az emberi civilizáció kialakult, az emberek gazdálkodnak. Ennek célja mindig az emberi élet fenntartása, a társadalom szükségleteinek a kielégítése volt. Hogy milyen alapon teszik ezt, gyakorlatilag az általános (többnyire a vallási) ideológiák határozták meg. Hogy mi engedhető meg, és mi nem, azt morális tanítások szabták meg. Csak Adam Smith óta, azaz mintegy 200 éve számítjuk önálló tudománynak a közgazdaságtant, amely ekkortól már elvált a morálteológiától. Hogy függetleníthető-e tőle, éppen ez a tanulmány által vitatott pont.

A szerző véleménye szerint nem lehetséges a teljes elválasztás. A gazdasági döntést emberek hozzák meg. Adam Smith elsőként az *Inquiry in the Moral Sentiments* (más címen: *Theory of Moral Sentiments*, vagyis „Az erkölcsi érzelmek elmélete”) c. művét írta meg, amelyben az emberi természet morális alapjait rögzítette. Évekkel korábban, mint ahogy *A nemzetek gazdagsága* c. munkáját publikálta, amelyet a közgazdaság-tudomány megszületéseként tekintünk. Ebben a „láthatatlan kéz”

törvényét fogalmazta meg. Első könyve szerint azonban valóban azon nyugszik a gazdaság, hogy az emberek előbbre akarnak jutni, *de nem olyan áron*, hogy másokat elnyomjanak. *Ilyen alapon fel lehet építeni a „láthatatlan kéz” elméletét*, vagyis azt, hogy az egyéni érdeket követve, a közösségi érdeket is szolgáljuk. *De csak ezen az alapon!* Hiszen a smithi közgazdasági elmélet működőképességének feltétele az erényes piaci szereplők léte.

A modern elmélet azonban azt hangsúlyozza, hogy a közgazdaság-tudománynak nincs köze az erkölshöz. Valójában a gazdaságtudomány *természettudomány*, és legalább olyan elvont, mint a *matematika*. Sőt, törvényei matematikai nyelven meg is fogalmazhatók.

Úgy tűnik, ezt bizonyos mértékig meg kell kérdőjeleznünk. Nem azt állítva, hogy bizonyos közgazdasági tételek adott feltételek mellett nem igazak, hanem azon az alapon, hogy az elvont feltételrendszernek igen gyakran semmi nincs köze a valós gazdasághoz. Ha viszont nincsen, akkor aligha használható gazdasági folyamatok értékelésére, s különösen nem, előrejelzésére.

II. Erzsébet királynő 2008 után meglátogatta a London School of Economicsot, és megkérdezte: Miért nem látták előre a hatalmas nemzetközi pénzügyi válságot? Miért nem jelezték a veszélyt a tudós közgazdák? Mire jó a tudomány, ha előrejelzésre nem alkalmas? Voltak azért, akik jelezték a várható válságot, méghozzá mind a gyakorlat, mind az elmélet részéről. (Raghuram Rajan, Nouriel Roubini, Michael Hudson.) Őket azonban vészmadárnak tartották... Azt mondták a többi szakértők, hogy „amíg a zene szól, táncolni kell.” (Sőt, olyan meglehetősen közönséges reagálások is elhangzottak – ahogy Hudson 2017-es könyvében interpretálta a megjegyzéseket –, hogy e „vészmadarak” szerint „akkor kellene abbahagyni egy jó szexet, amikor a legkellemesebb...”)

A természettudományokat a kísérleti jelleg, a megismételhetőség jellemzi. A fizikában tudjuk, hogy mi következik be, ha mázsás súlyt magasról elengedünk. A gazdaságban azonban nem tudjuk, hogy mikor robban ki egy pénzügyi vagy gazdasági válság. Akkor mi célt szolgál a tudományunk? A modern közgazdaságtan fő árama magát egyfajta természettudományos, elvont matematikai absztraktsággal azonosítja. Ebből elvileg a folyamatok előre jelezhetősége is következne. Lehet azonban, hogy ennek hiányában a közgazdaságtan *nem is tudomány?*

Ezt azért túlzás lenne állítani. Hogy nem olyan egzakt, mint a matematika, az bizonyosnak látszik. A gyakorlatban felhasznált közgazdaság-tudomány csak több tudományterület – ezen belül több társadalomtudományi terület – együttes elemző apparátusával együtt ad értelmezhető eredményeket. *Nem természettudomány, hanem társadalomtudomány.*

Vajon milyen érdek fűződik ahhoz, hogy ennek az ellenkezője bizonyosodjék be? A modern közgazdaságtan ugyanis erre törekszik. Arra hivatkozik, hogy logikus következtetései igazak, függetlenül a valóságban tapasztalható eltérésektől. A tudományosság kritériumának csak az adott modell logikai helyességét tekinti. A gazdaságban tapasztalható tényekkel való egybeesést nem tartja feltétlenül fontosnak.

„Egyes tudósok (megkísérlik) a közgazdaságtan törvényeit algebrai formulákba önteni... De természetesen a matematikai kifejezésmód előnyei annál inkább eltűnnek, minél komplexebb tényekre kívánják alkalmazni... A nemzet életének leírásához az algebrai formula olyan komplikálttá válna, hogy a munka folytatását ellehetetlenítené...”- írta William Roscher, a történeti iskola egyik első nagy alakja. (Idézi: Hudson, 2017, 277. o.)

Ugyancsak erről így ír F. J. Dyson, a jeles fizikus, „Matematika a fizikai tudományokban” c. munkájában: „A matematikai közelítésmód inkább konzervatív, mint forradalmi, inkább akadályoz, mint felszabadít.” (Hudson, 2017, 277. o.)

A mai mainstream tehát a körülményeket a gazdaságban *adottnak veszi*, nem számol megváltoztathatóságukkal. A jelen körülmények változatlan elfogadása nem kérdőjelezi meg tehát a valóságban tapasztalható problémákat, nem törekszik a körülmények megváltoztatására. Úgy véli, a

gazdálkodás törvényeinek megállapítása a feladata, és nem normák állítása. Vagyis csak Smith második művét tekinti alapnak.

Gazdaságtörténeti tanulságok

Mivel az emberiség mindig gazdálkodott, érdemes kicsit visszapillantani a távoli múltba. Azokba az időkbe, amikor közgazdaság-tudományról ugyan még nem beszélhettünk, de a gazdálkodási elvek azért léteztek.

Angus Maddison, a jeles amerikai gazdaságtörténész hatalmas vállalkozásba fogott az ezredfordulón (Maddison, 2004). Megvizsgálta, hogy az időszámításunk utáni ismert világ gazdasága hogyan fejlődött. Ezt a demográfia és a GDP (több módszerrel becsült) adataival jellemezte.

Adatai alapján az első évezredben a világ gazdasága és társadalma csak lassan növekedett. Igaz ugyan, hogy hatszorosára emelkedett az emberiség lélekszáma, de a termelés emelkedése ezzel csak alig tartott lépést. Az egy főre jutó jövedelem vagy másként az életszínvonal tehát egy meglehetősen alacsony szinten stagnált.

A második évezredben már javult a helyzet. A lélekszám 22-szeresére, az egy főre jutó GDP pedig a 13-szorosára emelkedett 1998-ig. Az 1000 és 1820 közötti szakaszban az egy főre jutó termelés 50%-kal nőtt, de az ezt követő 180 évben az egy főre eső GDP 8 és félszeresére (850%-ra) növekedett!

Miért éppen 1820 a határvonal? Kézenfekvő magyarázat a gőzgépek munkába állítása. Egyes gazdaságtörténészek pont ezen az alapon megkülönböztetnek smithi növekedést és prometheusi növekedést (Dunning, 2003). Az első a munkamegosztáson alapul, attól nyeri hatékonysági többletét. A második a fosszilis energiaforrások munkára fogását jelenti. Gondoljunk csak el: a termelés mindig energiafelhasználással jár. Évmilliók során hatalmas mennyiségű napenergiát kötöttek meg az élőlények, s ez szenesedett el, vált olajjá és gáz halmazállapotúvá. És ezt a kincset néhány évtized, *szűk két évszázad alatt* a kapitalizmus gazdasága beinjektálta a termelési folyamatba! Évmilliók természeti kincse „robbant be” tehát e rövid idő alatt a gazdaságba. *Ez adta a rendkívüli növekedés lehetőségét.* Természetesen, az emberi innovációk, a tudomány fejlődése alapján. Nagy kérdés, hogy ehhez fogható energiainput-hatás várható-e a jövőben? Ha nem, mi lesz/mi most a fejlődés motorja?

Az is tanulságos, hogy a világ melyik régiója volt dinamikusabb a történelem folyamán. A világ keleti és nyugati fele – amennyire ezek a régiós adatok, Maddison kategorizálása alapján meghatározva, egyáltalán becsülhetők – az első évezredben nagyjából egy szinten voltak. Sőt, a Római Birodalom összeomlása után még el is maradt a Nyugat egy főre jutó jövedelme Kelettől. A második évezredben viszont már „feljön” Európa és csatolt részei, és 1820-tól *erőteljesen elhúzza a világ másik régiójától*: a két régió egy főre jutó GDP-je között az arány a kétezredik év közeledtével 1:7 volt, a nyugati félteke javára. Vajon mi ennek a magyarázata?

A keresztény tanítás kapcsolata a gazdasági-társadalmi folyamatokkal

Vizsgáljuk meg röviden, hogy van-e köze vajon a gazdasági növekedésnek a háttérben meghúzódó vagy inkább alapként meglévő *vallásideológiákhoz*? Az tény, hogy bizonyos értelemben ezek mentén folyik az emberi tevékenység évezredek óta. *Nial Ferguson: Civilizációk* c. könyvének előszavában azt írja le, hogy egy kínai tudományos küldöttség járt Angliában, és éppen ennek a különbségnek az okát kutatta. Azt mondták, sok tényezőt számításba vettek, földrajzi, kereskedelmi, technológiai folyamatokat, de arra a következtetésre jutottak, hogy *az eltérő fejlődési dinamika fő oka* nem másban, mint a *vallások különbözőségében* rejlik. Szerintük az *eltérésre a zsidó-keresztény világnézet ad magyarázatot.*

Rodney Stark, amerikai szociológus a kereszténységgel kapcsolatosan rámutatott: az aktivitás mellett a logika, az ész tisztelete volt rá a jellemző. Igen fontos tanítás, hogy Isten egyenlőnek teremtette az embereket. Ez a modern gazdaság mellett egyben a demokrácia alapja is. Chesterton, a jeles angol író úgy vélekedik, hogy az amerikai alkotmány a világon az egyetlen, amely a hitvalláson – *credón* alapul. A demokratikus társadalom igen alkalmas a versengésen (competitión) alapuló gazdaság fejlődésére. (Rodney Stark 2006).

Minek is volt köszönhető a Nyugat gyors fejlődése? Miért van az, hogy az európai lakosság egy főre jutó GDP-je jobban nőtt, mint az ázsiai? A tudományoknak. De vajon miért Európában fejlődtek és váltak a gyakorlatban alkalmazottá, sokkal gyorsabban, mint másutt? Az alkímia a világ minden táján izgatta az embereket és a hatalmasságokat. Mégis csak Nyugaton lett belőle kémia... Mi az oka, hogy hatékonyabbá vált nyugati gazdaság, mint a nyugvó keleti?

Rodney Stark válasza: az, hogy a keresztény hit a *Ráción* alapul. Az Úr a világ Teremtője, abszolút Értelem. E vallás hívei Isten saját képmására teremtett gyermekeinek tartották magukat, s mint ilyenek ösztönözve voltak az alkotásra. Ez az ösztönzés az alkotó tevékenységre nincsen benne a szemlélődőbb keleti vallásokban. Ugyanakkor az európai gyakorlatban, sajnos, benne rejlik a természet erőforrásainak túlzott kihasználása is, aminek szomorú tanúi vagyunk napjainkban. A Bibliában azt mondja az Úr az embernek: „Gondozzad és őrizzed a földet...” Nem azt adja parancsba, hogy élj vissza vele! Az ázsiai vallásokban kevésbé tapasztalható a természettel szembeni agresszió. Érdemes ebből tanulni. A *természet mint tőke* értelmezése ezért feltétlenül az egyik fontos változás lehet a modern gazdaságban, hiszen a természeti erőforrások korlátos voltát egyre inkább tapasztalnunk kell.

Politikai gazdaságtan

A közgazdaságtan, mint Adam Smithnél láttuk, *politikai gazdaságtanként* indult el. Adam Smith és a klasszikusok a politikai gazdaságtan elméletét éppen azért „találták fel”, hogy a járadékos földesurak által irányított és gúzsba kötött gazdaságot felszabadítsák ez alól az uralom alól, és teret engedjenek a versenyen alapuló ipari fejlődésnek. Amely aztán valóban jelentős termelékenységemelkedést hozott az emberiség számára. Vagyis *forradalmi jelentőségű* elméletet alkottak!

A modern közgazdaságtan gyakorlatilag kiiktatta a járadékosok fogalmát. Nincsenek járadékos rétegek. A GDP számbavételénél minden jövedelem *megszolgált jövedelemnek* tekintendő, nincsen benne járadék jellegű jövedelem. Mondván, hogy ha valaki hajlandó volt megfizetni az árut vagy a szolgáltatást, akkor *kellett neki* a termék, így annak ára is indokolt. Hiszen megvette, ennyiért. Az elmélet nem vesz tudomást a tényről, hogy számos esetben igenis, létezik monopólium. Sőt, maga az állam teremt privilegizált helyzeteket, törvényi úton, amelyeknél a fogyasztó nem tehet mást, mint hogy elfogadja az árat. *Így pedig új járadékos rétegek keletkeztek.*

Márpedig nem közömbös, hogyan oszlik meg a társadalom által termelt jövedelem. „Minden közgazdaságtan politikai gazdaságtan!” Gunnar Myrdal, Nobel díjas közgazdász is ezt mondta. Érdekérvényesítéstől függ, hogy milyen arányban osztoznak az egyes társadalmi csoportok. Vajon lehetséges-e, hogy a mai világban létezzenek olyan járadékosok, akiknek érdekében áll a jelenlegi helyzet megváltoztathatlanságának súlykolása? Nyilván ezeknek a piaci szereplőknek kedvező a mai tudomány tanítása.

Izgalmas kérdés, hogy mi az elméletek szerint az osztozkodásban az állam szerepe.

Adam Smith – mint utaltunk rá – a makrogazdasági folyamatok elemzésekor a munkaérték-elmélet alapján, a *járadékos* földesúri réteg államával állt szemben. Azt szorgalmazta, hogy az állam vonuljon vissza, legyen „éjjeliőr”, engedje a munkamegosztás hatékonyságát kibontakozni az iparban, majd a szolgáltatásokban. Ezt a „láthatatlan kéz” tevékenységét idealizáló elméletet használja fel

napjainkban is a „szabad piac” ideológiája. Elfelejtik azonban, hogy az akkori elmélet a *járadékosok állama* ellen hozott érveket. A földesurak által befolyásolt állam helyett azonban keletkeztek *új járadékosok*, akik furcsa módon a szabad piaci klasszikusokkal takarózva, maguknak mégis éppen úgy privilégiumokat, monopóliumokat csikarnak ki az államtól, mint annak idején a földesurak. Sőt, a mai járadékosok, éppen az állam szabályozásával – vagy éppen a szabályozás megszüntetésével – jutnak előnyökhöz! A monopolista jövedelmek miatt az osztozkodás a társadalom által megtermelt jövedelmen *aránytalanná válik!*

Érvényét veszítette volna a klasszikusok politikai gazdaságtani szemlélete, amely vizsgálandónak tartotta a járadékosok, vállalkozó tulajdonosok, alkalmazottak közötti jövedelemmegoszlást? Vannak-e ma, és kik lennének a *járadékosok*? És kinek az érdekét szolgálja ma az állam?

A járadékosok között első helyen a *pénzteremtés monopóliuma* alapján maga a *pénzügyi szektor áll*. Elég egy pillantást vetni az ágazati bérek szóródására, mondjuk, a magyar statisztikában. Ugyan mi lehetett a magyarázat arra, hogy a bankszektorban egy kézbesítőnek a jövedelme a 90-es években nagyobb volt, mint másutt egy szakképzett munkatársé? Csakis az, hogy a monopolista jövedelem elbírta... Nem hinném ugyanis, hogy igaz, amit a legnagyobb befektetési bank, a Goldmann Sachs ügyvezetője mondott: „a Goldmann Sachs a leghatékonyabb cég a világon!” Hogy a legnagyobb profitot realizálja, az igaz lehet. De hogy ez arányban állna a szélesebben értelmezett hatékonysággal, aligha valószínű. A hatékonyságba ugyanis beleértendő a társadalmi hasznosság is. Hiszen az elmélet azt tételezi fel, hogy *azért* magas a profit, *mert a társadalomnak ennyire szükséges* a cég munkája... De valóban így van-e ez? Tényleg annyival nagyobb a pénzügyi szektor társadalmi hasznossága, mint amennyit a bér- és jövedelemkülönbségek mutatnak?

A reálgazdaság több szempontból lemarad a pénzügyi gazdaság mögött. A pénzügyi szektor számos tehetséges fiatalat vonz magához, mondhatni, szív el a reálszféra elől. Amerikában például a legtehetségesebb fiatalok nem a különböző reálgazdasági munkahelyekre áramoltak, hanem a pénzügyi szektorba. Ahogyan ezt Joseph Stiglitz megdöbbenve állapította meg... (Stiglitz, 2013). Miért? Mert ott a fizetésük sokszorososa volt a másutt elérhetőnek! (Egy alkalommal James Galbraith, J. K. Galbraith, a híres közgazdász fia, maga is jeles gazdasági szakember, állítólag a következőket mondta egy nemzetközi konferencia szünetében az egykori szovjet főtitkárnak, Gorbacsovnak: „Gorbacsov úr, maga nemcsak a Szovjetunió, de az amerikai gazdaság romlásának is a fő oka!” Hogyhogy? – kérdezte a volt orosz főtitkár. „Hát, mivel a Szovjetunió szétesése után a tehetséges matematikusok hozzánk jöttek, és kidolgozták azokat az innovatív pénzügyi termékeket, kis híján romba döntötték az USA-t, s az egész világgazdaságot...”)

A három tőke

A termelés során létrejövő új értéken a három termelési tényezőnek, a munkának, a tőkének és a *földnek*, azaz a *természetnek* arányosan kellene osztozkodnia. A jelen tanulmány szerzőjének meglátása szerint *e három termelési tényező mindegyike valójában tőke*. Ahhoz, hogy egy meghatározott időben jövedelmet termelő tevékenység menjen végbe, egy meghatározott területi egységen, e három tényezőnek megfelelő mennyiségben kell a gazdaság számára rendelkezésre állnia. Ennek a „tőkemennyiségnek” a felélését nem szabad megengedni, azt fenn kell tartani, sőt, adott esetben növelni szükséges, hogy nagyobb legyen a tekintett gazdasági egység, mondjuk, egy ország teljesítőképessége.

Ez újszerű közelítésmód, amely csak elemeiben lelhető fel a mai közgazdasági irodalomban. A statisztikában *jövedelem oldalról* csupán a munka- és a tőkejövedelem szerepel *elsődleges* jövedelemként a GDP-ben. (Az adók révén az állam is jövedelemtulajdonos, de az már *másodlagos*

jövedelem.) Azt, amit a *természet* ingyen adott, eddig nem vettük külön számításba, nem tartottuk tőketényezőnek. A tőkésé a föld – övé tehát a föld java is... Vagy az államé mint tulajdonosé. De a *természeti tőke* külön nem létezett. Akkor ki képviseli a Föld érdekeit? Senki. Meg is látszik! Rabló módon kifosztjuk a természetet, és feléljük a kincseket.

Vizsgáljuk meg kissé részletesebben az egyes tőketípusokat!

A pénztőke és a reáltőke kapcsolata

Tőkén általában *pénztőkét* értenek az emberek. Megtakarításokat, el nem költött profitokat, amelyeket közvetve (pl. a bankon keresztül) vagy közvetlenül (tőkepiacon át), befektethetünk.

A közgazdaságtan egyik fontos tétele a $S = I$, azaz „savings = investment”. A *megtakarítás egyenlő a beruházással*. Végül is a megtakarításokat valamibe valóban befektetik. Napjainkban, amikor a fejlett országokban a bérek már nem csupán a mindennapi szükségletekre elegendőek, a lakosságnak is lehetnek megtakarításai. (Elvileg. Vannak országok – és itt ismét az USA-ra kell utalnunk –, ahol a lakosság oly mértékben vesz fel hiteleket, hogy összességében nettó adós.) De a megtakarításokban döntő a realizált, de el nem költött, reáliákba be nem fektetett *profit*.

Látják a pénzügyi szakértők napjainkban, hogy *túl sok* a gazdaságban a megtakarítás. Meg is fogalmazta Ben Bernanke, a FED korábbi elnöke, hogy „savings glut” van. (Többek között épen azért is csökkentették az USA-ban a kamatokat. Ne megtakarításra ösztönözzön, hanem inkább költésre, vásárlásra fordítsák a pénzt.) Raghuram Rajan, a kiváló pénzügyi szakember azonban úgy fogalmazott, hogy nem a megtakarítás *sok*, hanem a beruházási lehetőség *kevés* (Rajan, 2007). Éppen ennek az okát érdemes közelebbről elemezni. Vajon miért kevés a beruházási lehetőség?

Ha reáljavakba fektetik a fölös pénzt, akkor *reáltőke* lesz belőle: gép, berendezés, épület, technológia... Ami termelni fog. De lesz-e, aki megveszi a termékeket? Ez a kérdés!

Reáltőkébe csak akkor fektet be valaki, ha a jövőbeni termelés várhatóan gazdaságos lesz, tehát a termékre legalább is lesz kereslet. Az ilyen befektetési lehetőség a fejlett országokban azonban relatíve kevés, hiszen a fogyasztás korántsem bővül olyan gyorsan, mint várható lenne. Ha pedig a fogyasztói kereslet nem bővül, akkor előbb-utóbb a beruházási javak iránti kereslet is csökkenni fog. Következésképp, válság lesz.

Hova lehet befektetni a realizált profitot, ha nem a termelés bővítésébe?

Az előbb mondottak ellenére a pénztulajdonosok próbálkoznak valamivel. Például, *ingatlanba fektetnek be*. Abban a reményben, hogy az ingatlan feltehetően őrzi az értékét. Ha befektetésként kezelik, hozama is lesz. Irodaház-építésbe, lakóparkokba lehet befektetni, továbbadás céljából. Részvénybe vagy kötvénybe is lehet tenni szabad pénzeszközeinket. Ha részvényt vesz, amely már forog a piacon, akkor egy *már meglévő* reáltőkéből részesedsz. „A vállalatok... a pénz túlélőgépezetei” (Mérő László, 2007). A befektető szempontjából egy vállalat olyan reálgazdasági szereplő, amely megfelelő működésével biztosítja, hogy pénze érték marad, sőt, fiadzik. Ha sokan ingatlanba fektetnek be, jól fel lehet nyomni az ingatlanárakat. Az értékesítésnél tőkenyereséget lehet ezáltal elérni...

Ha a szabad pénzeszközöket államkötvénybe, jelzálogkötvénybe, de akár vállalati kötvényekbe fektetik, akkor *nem hagyományos értelemben fektettek be, hanem* sajátos formában, forgatható papírok formájában, *kölcsönt adtak*. Annak, aki e papírok kibocsátója. Arra a célra, amire a kibocsátó szánta. Ha fogyasztásra, akkor fogyasztásra! Ha vagyontévesztésre, akkor arra. Befektethetünk esetleg innovatív pénzügyi termékekbe is.

Az egyre inkább elterjedő hitelkonstrukciók, amelyek a vásárláshoz a szükséges fizetőeszközt biztosítják, azonban növekvő *finanszírozáshoz* vezetnek.

A finanszírozás fogalmára nincs jó magyar szó. (Lehet ezért, hogy így gyökeresedik meg a szaknyelvben.) Mit takar e fogalom? Legáltalánosabban fogalmazva, azt jelenti, hogy *a megtermelt jövedelem egyre nagyobb része kerül át a pénzügyi rendszer csatornáiba*. A tőketulajdonosoknál felhalmozódik a profit, ami *befektetést keres: pénzügyit*, ha más (előnyösebb) reálgazdasági lehetőség nincs. A sok szabad pénz pedig ide-oda áramlik, nemzetközi méretekben. Oda, ahol kedvezőbbnek tűnő pénzügyi befektetési hozamot lát. Elszabadult hajóágyúvá változik így a pénzügyi rendszer. Ki-és beáramlásaival gyakorta dönt romba egész gazdaságokat...

A hitel révén szerezhetsz reáljóságot mint vagyontárgyat, de egyidejűleg *negatív vagyont*, tartozást *halmozol fel*. Jövőbeni jövedelmed számlájára fogyasztatsz *most* többet. A lakosság, mivel szeretne jobban élni – és áru van bőven –, *hát hiteltől fogyaszt! Hitel iránt van kereslet...* Annál is inkább, mert az átlagos bérek – Amerikában például – nem tartottak lépést a profitok növekedésével. Sőt: stagnálnak. Már negyedik évtizede! S ha nem akar valaki megszorításokkal élni a fogyasztásában, *további hiteleket vesz fel*. A kamatfizetéssel a hiteladós jövedelmének egy részét folyamatosan átadja a hitelezőknek. A pénzügyi intézményrendszer ily módon egyre nagyobb jövedelemhez jut. Így a hitelfelvevő szinte egész életére adósrabszolgaságba kerül!

A pénzügyi szektor viszont a finanszírozáson keresztül, *kézben tartja* a piaci szereplőket. Annál is inkább, mert *a bankrendszer nemcsak újraelosztó hiteleket képes működtetni*. Nemcsak arról van szó, hogy a pénzüjraelosztó hitelek révén a megtakarításokat ide-oda csatornázza. *A pénzteremtés monopóliuma a hitellehetőségeket kitágítja*.

Mit is tanultunk eddig a pénzről? Azt, hogy a kereskedelmi bankok teremtik, ámde a jegybank szabályozza a mennyiségét. De valójában nem így van!... A jegybank csak *utána megy* a bankok döntésének, ha szükséges. Teremt jegybankpénzt, ha kell, de mint fentebb láttuk, *van elég pénz pénzügyi aktívák formájában a piacon*. Szinte nem is tudják a jövedelemtulajdonosok, hogy hova, mibe (milyen reáljóságba) fektessék be fölös pénzüket... A korábbi megtakarítások jelentős része tehát értékpapírok formájában van ott a pénzügyi piacon.

Miért is van tulajdonképpen ennyi szabad tőke? Azért, mert *a tőkések nem osztognak arányosan a munkával és a természettel sem*. A gyakorlatban ez egyrészt a fejlődő országoktól való természeti kincsek relatíve olcsó vásárlását jelenti. (Igaz, ha többet fizetnének is érte, akkor sincs garancia, hogy azt a „Természet” – így, nagybetűvel – kapná meg pótlásra. Hiszen még arra sincs garancia, hogy az illetékes fejlődő államok, – ha állami tulajdonról van szó – avagy a magántulajdonosok, nem egyszerűen pazarlásra, vagy háborúk finanszírozására fordítanák a nyersanyagkincsek értékesítéséből szerzett többletpénzt. *Valójában nem is érdekli a tulajdonosokat, hogy esetükben az emberiség kincsének a felélése révén jutnak jövedelemhez*. Fel sem fogják és egyáltalán nem érzik kötelességüknek, hogy a természettől elvett értékek visszapótlására törekedjenek. A tulajdon alapján magukénak érzik a jogot a természet kiárusítására. (Igaz, nem biztos, hogy a fejlődő országok képesek lennének a természettől elvett értékek visszapótlására, még ha volna is ilyen szándékuk. Hiszen ez magasan fejlett technikát, tudományt igényelne. De a legfontosabb: általános jelenség, hogy a szerzett jövedelmet felélik. Sajnos, a tapasztalatok szerint éppen Afrika, a világ kincsesbányája használja fel a kapott – amúgy sokszor sovány – jövedelmét úgy, hogy lakosai többségének ebből semmi nem jut... A valóság sokkal bonyolultabb, semhogy a természeti tőke jogait illetően holmi egyszerű sémákat megfogalmazhatnánk.)

Az is igaz továbbá – s számunkra ez most döntően fontos –, hogy a fejlett országok vállalkozásaiban sem *osztognak arányosan a tőketulajdonosok a munkát végzőkkel*. Vagyis a munkát végzők jövedelme nem nő olyan arányban, mint a tőkée. Ezt a tényt már jobban meg tudjuk ragadni, mint a természetnek „járó” hányad elmaradását. Mind statisztikailag, mind jogilag nyomon követhetjük az aránytalanságot. A vállalkozások tulajdonosai érdekeltségük alapján a profitokat magasan, a béreket alacsonyan kívánják tartani. Sőt, ha lehet, növelni törekszenek az arányt, a profit

javára! (Fényes példa: a II. világháború utáni 25 év bér-profit együttes mozgását követően, az USA-ban *30 éven át nem nőtt a medián bér!* Holott volt gazdasági növekedés. Mi nőtt akkor? *Kizárólag a profit...* A teljes megtermelt új érték a lakosság 1%-ához áramlott, azt gazdagította! Az állítást az amerikai szakirodalom jelentős képviselői statisztikai adatokkal gazdagon alátámasztják) (Stiglitz, 2013, 2015, Reich, 2016, Husdon, 2017) *Hát valahogy ezért van sok szabad pénz.* (Vagy másként fogalmazva, szabad pénztőke...)

A tendencia nemcsak az USA-ban, de világméretben is igazolható. *Világméreteken nő a jövedelem- és a vagyoneeloszlás aránytalansága!*

Vitatkoznak ezen a közgazdászok. Azt hiszem azonban, elfogadhatjuk Angel Gurriának, az OECD főtitkárának 2015-ben előterjesztett jelentését, amelyben ezt fehéren-feketén igazolta.

Megállapíthatjuk, hogy a pénztőke napjainkra a reáltőke fölé kerekedett. A mindent – a közösségi gazdaságot is – a profit motiválta menedzsmenttel alátámasztani akaró mai gazdaságelmélet (és gyakorlat), a teremtett pénzzel és az árnyékbankok tevékenységével az új járadékos réteg hatalmát erősíti csupán. (Az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia tagja, Stefan Brunnhuber is kimutatja, hogy a kamatos kamaton nyugvó modern pénzteremtés rendszere fenntarthatatlanná teszi a gazdasági életet. Szerinte a konvencionális gondolkodástól eltérő, új pénzügyi mechanizmusra van szükség a közös jövőnk finanszírozásához.) (Brunnhuber, 2014, 2017)

Leszögezhetjük, hogy a világban tapasztalható jövedelmi viszonyok *súlyos morális problémákat takarnak*. Túl azon, hogy ezt erkölcsileg kifogásoljuk, úgy véljük, hogy a gazdaság normális működését is akadályozni fogják.

A humántőkéről

Természeti tőke, a reáltőke (amelyhez pénztőke kell) és a humántőke: ezek együttműködése biztosítja a gazdaság működését. A humántőkével azonban súlyos gondok vannak a fejlett világban, mindenekelőtt Európában.

A humántőke mennyisége és minősége elsősorban a demográfiai helyzettől, valamint az oktatás, az egészségügy állapotától függ. Szélesebb értelemben beletartozik a kulturális szint is.

A kelet-európai országokban a rendszerváltozás után végképp katasztrófálissá vált a demográfiai helyzet. Igen sokan kivándoroltak, külföldön vállaltak munkát. Nálunk a lakosság 5%-a, Romániában, Bulgáriában 8-10%-a, a balti államok némelyikében 20%-a! És ezek után egyes szakírók (A. Ashlund 2011) a balti államokat idézik mint akik szerencsésen „oldották meg” a 2008-as válság után a gazdaság stabilizálását! Sikeresen egyensúlyba hozták a költségvetésüket, és elindultak a gazdasági növekedés – egy főre jutó GDP-vel mért – útján. Hát értelmezendő-e úgy a gazdasági *egyensúly*, hogy *a lakosság közben lecsökken?* A kivándorlás Kelet-Közép-Európából csak a nyugati országok demográfiai deficitjének csökkenését eredményezte, de nem mondhatjuk, hogy a donor országokban ily módon „sikeresen helyreállt a gazdaság”, hiszen *javult az egy főre eső GDP*. Úgy nőtt a tört értéke, hogy a nevező drasztikusan csökkent! *Ezen az áron teremteni egyensúlyt?* (Ha így vesszük, *a kiterített halott is egyensúlyban van...*)

Halljuk gyakran idézni, hogy a fejlődő országok lakossága túl gyorsan növekszik, ami nyomort okoz, és a természet tönkretételét eredményezi. Mindez tény.

Azonban, míg a fejlődő világban túlnépesedést tapasztalunk, addig a fejletteknél a lakosság fogyása és *előregedése* tapasztalható! *Rendkívül kevés a vállalt gyermek, s ez nem biztosítja a népesség utánpótlását*. Eddig a világ gazdaságaiban, s így Nyugaton sem volt kérdés, hogy lesz-e elegendő munkaerő-kínálat. A születésszabályozás széleskörű elterjedése óta azonban s a könnyebb életet reklámozó liberális világ beköszöntésével – bevándorlás nélkül – *akár el is fogyhat egy fejlett*

régió népessége! Pedig meg kellene fontolni, pusztán gazdasági szempontokból is, hogy a *lakosság nemcsak munkaerő: de piac is.* Látjuk a fejleményeket, hogy a pénztőke a problémákra a *migráció fokozását* javasolja. Sőt: a multikulturalizmus vezérszólamává vált a modern világban. Az kevésbé érdekli a gazdasági elitet, hogy ez a hagyományos kultúrák eltűnését eredményezheti. Ennek az ő számára nincs pénzben mérhető értéke. Pedig, úgy véljük, társadalmi méretekben hatalmas értéke van! Elég itt visszautalni arra, hogy a keresztény világnézetben alapuló civilizáció milyen jelentős mértékben visszahatott Európa gazdasági fejlődésére.

A *fenntartható gazdasághoz* a lélekszám fenntartható szintje kell, és annak színvonalemelése (magas szintű oktatás) is szükséges. Arra kell tehát ösztönözni, hogy a termékenységi ráta országoként 2.1 körül legyen. A jelenlegi demográfiai trendek kétségbeejtőek. (Hazánk ráadásul az utolsók között van... Rövidesen rohamos népességcsökkenés várható!) Az egész világban egyre nagyobb gond lesz az idősödő lakosság eltartása. Nemcsak pénzügyileg, de a szolgáltatások terén is. Az elöregedés sokkal átfogóbb probléma, semhogy redukálhatnánk csupán a nagy elosztó rendszerek *pénzügyi* hiányaira. Természetesen, az mindenképpen kérdés, hogy ki fogja megtermelni azt a jövedelmet, amelyből emberi életre elegendő hányad jut a lakosság idős inaktív részének is. Valóban óriási kihívás az élethosszra való tervezés. Más szóval, a nyugdíjrendszer működtetése a jövő gazdaságában és társadalmában kulcsfontosságú feladat.

Ehhez azonban feltétlenül intézményi változtatások kellene! És nem igazán azok, amelyeket a XX. század utolsó évtizedeiben megvalósítottak, illetve amelyekkel több országban kísérleteztek. Itt a kötelező magánnyugdíj-pénztárakra gondolunk. A nyugdíjbiztosítást magán alapon, a pénzügyi szektor bevonásával megoldani kívánó kísérletek ugyanis számos országban súlyos kudarcot vallottak, különösképpen a 2008-as válság alkalmával. A „pension capitalism” eszméje, amely szerint a munkavállalók „kis kapitalistákká” válnak, közvetetten tulajdonosok lesznek, a nyugdíjpénztárak befektetéseinek keresztül, sajnos, illúzióknak bizonyult (M. Hudson, 2017). A nyugdíjalapok „népi kapitalizmusa” csak arra jó, hogy felhajtja a keresletet a rendelkezésre álló eszköz-értékek iránt. A részvények ára – ha abba fektetnek be – emelkedik a pénztárak kihelyezési tevékenységének eredményeként. Ennek a részvénytulajdonosok igen örülnek, de még inkább a cégek a menedzserei. Hiszen ehhez van kötve a jutalmazási rendszerük! Amikor azonban az elöregedő lakosság számára pénzzé kellene tenni a befektetéseket, az ellenkező folyamat megy végbe. *Elértéktelenednek a részvények vagy befektetési papírok* a megnövekvő kínálat miatt... Vagyis, *elolvad a nyugdíj-megtakarítás egy része!* Ezt a folyamatot a 2008-as válság csak előrehozta. (Már a dot-com válság után is nagyot buktak a nyugdíjalapok Amerikában.) Ismét érdemes utalni a magyar valóságra, a II. nyugdíjpillér bevezetésére, majd megszüntetésére (a Horn-kormány, illetve a második Orbán-kormány idején). Világossá vált azonban hazánkban, hogy a magánnyugdíjpénztári megoldás *a pénzügyi szektor tagjain kívül senkinek nem előnyös igazán.* (Arra is érdemes utalni, hogy Botos Katalin és Botos József kezdetektől fogva e javaslat ellenzői közé tartoztak, publikációikban bemutatták a megoldás célszerűtlenségét.)

A nyugdíjproblémát az élethosszig tartó tervezés jegyében kell megoldani. *Ha nem így teszünk, akkor Európa radikális elöregedésére valóban csak a migráció jelenthet megoldást.* Ez a liberális gondolkodás számára ugyan szinte *mindegynek tűnik* – úgyszólván hatalmas a nyomás a bevándorolni szándékozók részéről –, de az európai kultúra e folyamatnak áldozatul eshet.

A valódi megoldást *a három kenyér legendája* alapján találhatjuk meg.

Egy indiai történetben az egyszeri ember minden nap három kenyeret visz a péktől. Megkérdezi egy napon a pék: Miért? Az ember azt válaszolja: Egyet hitelbe adok, eggyel az adósságomat törlesztem, a harmadikat a feleségemmel esszük meg. Azaz egy a gyerekeimnek kell, egy a szüleimé, egy a miénk. (Hasonló elbeszélést tartalmaz egy Mátyás királlyal kapcsolatos történetekről szóló magyar népmese-kötet is...)

Az aktívak jövedelme az inaktívak eltartását is lehetővé kell, hogy tegye. Csak azt lehet szétosztani, amit megtermelünk. A gyerekek és az idősek eltartását tehát biztosítani kell. Azt azonban, hogy a gyerekek megszületnek-e, a modern korban már maga az aktív korosztály dönti el. Ha az egyes ember a kényelmesebb életért nem vállalja ennek terheit, vagy szeretne, de nem talál párra, vagy a természet nem ad neki gyermeket, akkor a gyermekhiány következtében a lakosság elöregszik. S valóban, egyre nagyobb és nagyobb teher nehezedik majd az aktív korosztályra! Fontos ezért, hogy a társadalomban legyenek olyan intézmények, amelyek a gyermekvállalásra ösztönöznek, segítik a *kívánt gyerekek* megszületését.

Nem teljes értékű megoldás társadalmi méretekben, hogy takarékoskodunk. Nem arról van szó, hogy nem helyes takarékoskodni. A társadalom egészében azonban semmiképpen nem elég csupán arra gondolni, hogy lesz majd öregkori jövedelem, mert félreteszek e célra. Ez, mint fentebb láttuk, korántsem olyan biztos megélhetési forrás, mint reklámozták. (Emlékeztetőül: az USA-ban *sok ezer milliárd* nyugdíjalapba befizetett dollár veszett el a válságok alkalmával. Hasonlóképpen Chilében is.)

De ami a legfontosabb: semmiképpen *nem pusztán a takarékoskodás a helyes megoldás*. Hiszen puszta pénz félrerakásával nem tudjuk megoldani azt a termelési folyamatot, amelynek az eredményéből idős korban részesedni szeretnénk. A befektetett eszközök működtetéséhez *humán tőke is kell!* Egyszerűbben mondva: felnevelt, képzett gyermekek! Ezért javasoljuk (többen), hogy *olyan nyugdíjrendszert vezessünk be, amelyik honorálja a gyermeknevelést*. (Lásd a Népesedési Kerekasztal közzétett, a sajtóban számos fórumon megjelent állásfoglalását.) *Kétcsatornás nyugdíjrendszer kell*, amely a befizetett nyugdíjjárulékon túl figyelembe veszi a gyermeknevelésre fordított családi összegeket is. Nemcsak a vegetatív léthez szükséges kiadásokat kell számításba venni, de *a taníttatást is!*

Hiszen a humántőke nem csupán mennyiségi kérdés. Egyre fontosabb a modern gazdaságban a képzettség. A tanulás pedig költséges. Még ott is, ahol államilag támogatott. Hát még ott, mint például az USA-ban, ahol a magánszektorra van bízva! Az alacsony bérekből nehéz az oktatást megfizetni. A költségvetésekben a válság és az általános eladósodás miatt szinte mindenütt megszorítások vannak. Így közpénzből komoly tudásszintet elérni nehéz. Alacsonyan vagy közepesen képzett emberekre viszont a modern gazdaságban csak igen csekély mértékben vagy egyáltalán nincs szükség. (A magyar humántőkevagyonról lásd: Somogyi Ferenc munkáját, Somogyi, 2011.) Ezért szorgalmazza számos közgazdász Amerikában is a közpénzből elérhető oktatás és szélesebb körű egészségügyi ellátás megvalósítását (Stiglitz, 2015, Reich 2016, Rajan 2010). *Pazarlás az emberi tőkével*, ha egyes országokban a szegényebb rétegekből a tehetségesek nem jutnak magasabb képzettséghez. Az is, hogy nagyon sokan vannak *egészségügyi ellátás nélkül*. A válságra adott válaszmegszorítások viszont mindenütt éppen ezeket a területeket kurtították meg. (Így hazánkban is.) A statisztikai elemzések pedig világosan mutatják, hogy azok a nemzetek boldogultak jobban, amelyek ezt a két területet előnyben részesítették (Kőrösi, 2017).

A modern gazdaságban *a harmadik termelési tényező*, a Föld, nem személyesíthető meg, Ma már nem (csak) a járadékos földesurakat jelenti, hanem a természeti kincseket rejtő Föld-anyát, magát a Természetet. Természetesen a gyakorlatban ezek a kincsek is valakiknek a tulajdonában vannak. A természet tehát egybemosódik a tőketulajdonosokkal. Az elmélet elfeledkezni látszik arról, hogy ezek is sajátos monopóliumot képviselnek, és messze nem pusztán szabad kereskedés kérdése az árviszonyok alakulása – még akkor sem, ha a kereslet-kínálat itt is döntő szerepet játszik.

Arra, hogy a természet is tőke, a hetvenes években figyelt fel a nyugati közgazdaság-tudomány (Schumacher, 2014). Az amerikai dollár aranyalapról való letérése idején kitört az olajárrobbanás. Az árak sokszorosukra emelkedtek, a 70-es évek végére a tízszeresükre nőttek! Volt, aki már akkor, a 70-es években *árrobbanásról* beszélt (Botos J, 1982), mondván, hogy az USA nem véletlenül beszélte rá az arab államokat, hogy megemelt árait dollárban kérjék, mivel az igen jól jött a gyengülő dollár

megegyezésére. Emellett az USA gyakorlatilag önellátó volt olajból, míg az európai gazdaságoknak, így a mozdonyként előre törő német gazdaságnak importálnia kell. Így pedig két legyet ütött egy csapásra az amerikai vezetés: erősödött a dollár, és a drága energiahordozók miatt romlott a versenytársak versenyképessége. (Arra ugyan nem számítottak, hogy a hatalmasat romló cserearányait a német ipar egy-kettőre kigazdálkodja, gépipari és egyéb feldolgozóipari termékeinek exportár-emelésével. Olyan technikát ajánlott – persze drágábban – vételre, amely sokkal energiatakarékosabb volt. S ennek a technikának a bevezetésével, a régi lecserélésével a hazai piacon is versenyképes lett. Hogy honnan vette a hirtelen megnövekedett hitelszükségletet? Bővében volt a nemzetközi bankrendszerben pénz, hiszen az arab államok nem tudták az „olajdollárokat” olyan gyorsan abszorbeálni... Szívesen és olcsón adtak kölcsönt a bankok a technológiai korszerűsítésekre. S hogy volt mire, az már a német humántőke eredményességének köszönhető...)

Mellesleg, hogy ilyen szempontok (a dollár erősítése) valóban szerepet játszhattak a lépésben, arról Hudson 2017-es könyve is tanúságot tesz. Saját kutatásira támaszkodva rámutat, hogy a gyengülő dollár erősítése céljából az USA az off-shore centerekben megtelepült bankokat is támogatta, hogy dollárban gyűjtsék a pénzeket, még ha azok illegális üzletekből származtak is (Hudson, 2017, 72. o.)!

A hetvenes években kezdődő adósságválságnak a gyökere tehát a természeti erőforrások drágulása volt. *Szót kért a természet!* E. F. Schumacher megfogalmazta a tételt, a Kicsi szép c. művében: *A természet: tőke.* Nem kezelhetjük felélhető jövedelemnek a tőle kapott ajándékokat, hanem törekedni kell a visszapótlásra, a természeti „vagyon” megőrzésére. Világossá vált, hogy a növekedésnek vannak határai... Létrejött a Római Klub, Aurelio Peccei humanista üzletember kezdeményezésére, s egyre nagyobb figyelem irányult a természeti tényezőre, sőt, a *környezet szennyezésére is.* (Georgescu-Roegen, N 1999). Schumacher már 1971-től a megújuló erőforrások híve volt. Ezért hozta létre a Soil Societyt is, a talajvédelmi társaságot.

Schumachernek sok évtizeddel korábbról is voltak elődei, Keleten. Sokat merített a nagy indiai keresztény tudós, J C Kumarappa gondolataiból, aki Gandhi jobb keze volt, és aki már a 30-as években hasonló tétéleket fogalmazott meg. Érdekes, hogy mindkét tudós írt közgazdasági munkát a fenntartható gazdaság *morális gyökereiről is!* (Pl: Kumarappa: Jézus tanítása, Schumacher: Tévelygők útikalauza). Mindkét szerző ezeket a könyveket tartotta a *fő művének!* Ami jelzi a morális kérdés fontosságát a gazdaságtudomány számára...

Adósság és morál

Az egyik legfontosabb kérdés, amely áthatja a gazdálkodást évezredek óta, a keletkező adósságok kezelése. A korai évezredekben a természeti csapások vagy helytelen életmód sodorta az egyéneket adósságba, amelyet vagyonuk, sőt személyes szabadságuk elvesztésével tudtak csak rendezni. Az adósrabszolgaság végigkísérte a történelmet. A hatalmasságok többnyire háborús kiadásai miatt kerültek adós pozícióba.

Az ókorban a pénz értékét a Palota és a Templom határozta meg. A Hatalom örködött a pénz értékén, hiszen ebben fizették az adókat. Az államhatalom meghitelezte a polgárait, akik a termény betakarításakor váltak képessé az adók megfizetésére.

Ugyanakkor a hatalom örködött azon is, hogy a kialakult tulajdoni viszonyok ne rendeződhessenek át drasztikusan. Mivel abban az időben a föld volt az a termelőtőke, amely a megélhetést biztosította, az eladósodás következtében kevesek kezében koncentrálódó vagyon nincstelenekre és a gazdag kevesekre osztotta meg a társadalmat. A föld néhány kézben való összpontosulása társadalmi feszültségek forrása lehetett. Ezért az ókori uralkodók trónra kerülésükkor

mindig adósságelengedéssel kezdték tevékenységüket. Már Hammurabi törvényei is beszámolnak arról, amit mi az Ószövetségből ismerünk: a jubileumi év, a kürtölés éve jelenségeiről. Azaz, hogy az adósrabszolgák hét év után felszabadulnak, s a földtulajdonok 50 év elteltével vissza kell, hogy kerüljenek eredeti tulajdonosaikhoz. Ez a vagyon-visszarendezés a társadalmi béke megőrzésének záloga volt. (M. Hudson 2017). Az is tanulságos, hogy a görög Szókratész is azt tanította: nem mindig jogos az „adós, fizess!” elve. Meg kell nézni ezen alapvető szabály társadalmi következményeit is! (Nem csoda, hogy az athéni gazdag polgárok nem kedvelték Szókratész nézeteit, hiszen ők voltak a fő hitelezők...)

Napjaink kemény adósság-végrehajtási szabályai, az egyes államadósságok miatt kiszabott szükséghelyzeti intézkedések, amelyek csak a hitelezők érdekeit veszik figyelembe, sok nyomorúság és feszültség forrásai. Érdemes végiggondolni, hogy a hitelezők is kell viseljék akciójuk kockázatának egy részét, hiszen nem voltak kötelesek a felmért kockázatok ismeretében hitelt nyújtani. (Ha pedig nem mérték föl a kockázatokat, az a saját hibájuk.) Amennyiben viszont éppen az a cél, hogy az adós vagyonát így megszerezzék, az erkölcsileg mindenképpen elítélendő magatartás.

Záró gondolatok

A modern gazdaságban olyan változások mentek végbe, amelyek a mai mainstream közgazdaságtan újragondolására készítetnek bennünket.

Ilyen a *három tőke* felfogása, amelynek elemei már korábban megjelentek, de az elmélet átfogó változását napjainkig még nem eredményezték. A modern gazdaság alaptétele, hogy nincs meg nem szolgált jövedelem. Így mint a GDP-t gyarapító tétel szerepelnek azok a tevékenységek is, amelyek valójában csak sima transzferek a reálgazdasági szereplőktől a járadékosok javára. Világossá vált, hogy a GDP alkalmatlan a tényleges jólét és növekedés mérésére, hiszen a kárt okozó tevékenységeket is jövedelemtermelőként tünteti fel, és nem veszi figyelembe a nem piacra termelő tevékenység szerepét. A profitmotiváció rövidlátó, képtelen hosszú távra gondolkodni. Olyan egyensúlyt is eredménynek mutat, ami a társadalom halálát jelenti, s a társadalom elöregedéséhez, fogyásához vezet (pl. a tömeges kivándorlás).

„*A piac jó szolga, rossz úr, és még rosszabb vallás*” (Lovins, Hunter Lovins, Hawken, 2010). Nincs a mai gazdaságnak morális kerete. Nem támaszkodhatunk pusztán az önszabályozó piacra! Az árak nem mutatják az ökológiai és a szociális igazságot. Márpedig pusztán fogyasztóból *sáfárrá kell válnunk!* Az ösztönző rendszereket változtatni kell. Az adózást, szabályozást is változtatni kell! Nem lehet a hitelviszonyokat sem csak az egyik oldalról értelmezni! A hitelezőknek (a leggazdagabbaknak) is részt kell vállalniuk tevékenységük kockázatából. Jobban meg kell becsülni mindenekelőtt a munkát, „az élet anyját” (Juhász Gyula). Nem lehet megengedni, hogy a munkát és az ebből élőket a mai közgazdaság-tudomány – és főképp: a gyakorlat – *ennyire* alacsonyra értékelje! A környezetvédelem, az emberibb élet érdekében a helyi termelést, helyi fogyasztást célszerű ösztönözni. De mindennél fontosabb a morális megújulás és a civil összefogás!

A játékszabályokat végül is mi alkottuk meg. *A mai kapitalizmus szabályai nem jelenthetnek fátumot a Homo Sapiensnek.* Ez is emberi termék, tehát változtatható. Idézzük fel a tanulmány első gondolatait! Adam Smith nemcsak *A nemzetek gazdagsága* c. művét írta meg, hanem *Az erkölcsi érzelmek elmélete* című munkáját is, ami alátámasztja a gazdaság működése és az erkölcs közötti alapvető kapcsolatot...

Új szemléletű, morális alapokon nyugvó gazdasági elméletre és gyakorlatra van tehát szükség!

Irodalom

Hivatkozások

- Peccei A: Kezünkben a jövő. (Előszó: Botos Katalin) Gondolat Kiadó, Budapest, 1984
- Brunnhuber, S et alia: Pénz és fenntarthatóság. Image Kft. 2015, 2017
- Brunnhuber, S: The Real Tragedy of the Commons or How To Really Finance our Future. Study of the Human and Global Development Research Institute (DRI), Vienna, 2017
- Botos Katalin: A három tőke. Tér, gazdaság, ember, 2015/2
- Botos József: Világpiaci versenyképesség és árforradalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Dunning, J H: Making Globalization Good. Oxford University Press, 2004
- Kőrösi István: A humántőke fejlesztésének és hasznosításának tendenciái az Európai Unióban. MTA Világgazdasági Intézet, 2017. okt. 2.
- Lovins, A, Hunter Lovins, L, Hawken, P: Natural Capitalism. The next industrial revolution. 2nd ed., 2010
- Maddison, A: The World Economy: A Millennial Perspective. OECD, 2004
- Hudson, M: J for Junk Economics. ISLET-Verlag, 2017
- Georgescu-Roegen, N: The Entropy Law and the Economic Process. iUniverse, Lincoln, US, 1999
- Stark, R: The Victory of Reason. Random House, 2006
- Ferguson, N: Civilizáció. Scolar, Budapest, 2011
- Reich, R B: Saving Capitalism for the Many, Not the Few. Vintage Books, New York, 2016
- Schumacher, E F: A kicsi szép. Katalizátor, Budapest, 2014
- Schumacher, E F: Tévelygők útikalauza. Kairosz, 2005
- Somogyi Ferenc: A magyar emberitőke-állomány állapota. L'Harmattan, Budapest, 2011,
- Stiglitz, J E: The Great Divide. Norton, 2015